

Стаття видатної українки, мовознавиці та освітянки, науковця і політика сучасності Ірини ФАРІОН (1964 – 2024), що написана десять років тому, джерельно правдиво проливає світло істини на життєдайні перлини для світу українськості творчого шляху великого патріота-мовознавця, мислителя, фольклориста, етнографа, літературознавця, педагога, громадського діяча, професора, етнічного і ментально ідентичного українця Олександра Опанасовича Потєбні (1835 – 1891). Йому, як непересічному філософу мови, випала доля працелюбно жити і геніально творити у час цілеспрямованого вбивства його нації самодержавною російською імперією – всього українського, передовсім «малоросійської мови», якої, згідно із Валуєвським циркуляром 1863 року, «не було, немає і не може бути». Він, цей мужній достойник українськості, був на десятиліття вкинтий в екзистенційну трагедію духовного розтління української нації, котру особисто сприйняв як свою власну. Потєбня став свідком зрадництва свого родоводу певною частиною української інтелігенції і зростаючого іншоментального каліцтва народної свідомости, спричинених тиском системно здійснюваної денационалізації, що дієво посилились, фактично до повної заборони публічного вживання української мови, після таємного Емського указу 18 травня 1876 року. Після цих смертоносних актів перемоги українофобської реакції мислитель «втрачає сподівання на пробудження України» й до кінця своїх днів над ним «вітає дух розчарування й гіркоти». Вочевидь сьогодні, як ніколи, в час екзистенційної війни для українського народу потрібно освіжити історичну пам'ять нації, назвавши та увіковічнивши її істинних достойників, і вкотре усвідомити її пекельних ворогів, на жаль, століттями незмінних «катів мого народу» (В. Стус).

Головний редактор

ФАРІОН Ірина Дмитрівна

ОЛЕКСАНДР ПОТЄБНЯ У КОНТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКОСТИ ТА СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

Iryna FARION
OLEKSANDR POTEBNIA IN THE CONTEXTS
OF UKRAINIANNES AND SOCIOLINGUISTICS

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2026.01.021>

УДК 316.61

“*«Без мови всі українські бажання
збудовані на піску.»
(Олександр ПОТЄБНЯ)*

ФАРІОН Ірина Дмитрівна
(29.04.1964 – 19.07.2024)

Хронологічні межі земного шляху видатного філософа мови Олександра Потєбні вписані у водночас німе і промовисте для українськомовної науки та словесности XIX століття: 10 (22) вересня 1835 року – 29 листопада (11 грудня) 1891 року. Життя наукового генія у час вбивства його нації.

Соціолінгвальне глос

На його очах через низку російських указів викорінюється відроджена українська мова і знищується перспектива розвитку української нації як самостійної культурно-політичної спільноти. Йдеться про таємний циркуляр міністра

внутрішніх справ Валуєва від 18 липня 1863 року, спровокований національно-культурним піднесенням українців та водночас атаками й доносами на український рух з боку євреїв (одеська газета «Сіон») та поляків, що напередодні свого повстання 1863 року мали намір закріпити свій вплив на етнічних українських землях. Збудником до указу була також неспинна праця українських громадських діячів та науковців, зокрема переклад від Пилипа Морачевського Євангелія українською мовою 1861 року, заснування тоді ж суспільно-політичного та літературно-мистецького журналу «Основа» (1861-1862), відкриття у підросійській Україні у 1859-1860 роках 68 недільних українських шкіл та виникнення по всій країні культурно-просвітницьких народницьких товариств «Громада» [3, с. 93-99; 2, с. 47-49].

Усе це разом з подання малоросійських одворянених пристосуванців призвело до їхнього ж формулювання у циркулярі: «Они (себто самі малороси – І. Ф.) весьма основательно доказывают, что никакого особенного малороссийского языка не было, нет и не может быть и что наречие их, употребляемое простонародием, есть тот же русский язык» [3, с. 94]. Отож добре знаний українцям Валуєвський циркуляр – це витвір чотирьох негативних чинників тодішнього суспільно-політичного життя українців: єврейського, польського, московського і малоросійського як символу української зради та пристосуванства. Це був діагноз політичної неспроможності тодішнього українського суспільства, у вирі якого опинився дуже талановитий науковець із самого серця України – із Полтавщини.

Характерно, що саме 1863 рік в особистій та науковій долі двадцятивосьмилітнього Олександра Потебні стає переломним. Як відстежив Юрій Шевельов, до 1863 року «бачимо енергійного, життєрадісного Потебню в проводі харківської «Громади», що в той час об'єднувала переважно студентів, нараховувала близько 80-ти членів і ставила собі за мету зблизитися з простими людьми, навчити їх грамоти, приєднати до культурного життя, для чого друкувала й розповсюджувала відповідні брошури. Алчевська так згадує про цю пору: «Мені показали кумира їхнього гуртка професора Потебню з античним, чітко витесаним профілем і світлим золотистим волоссям, з якимось натхненним поглядом голубих очей. Він притягував до себе найгарячіші симпатії

молоді; і коли розповідав нам про історичне минуле нашої Батьківщини, про нашу пісню, про нашу поезію і закликав нас вивчати і любити її, – ми захоплено слухали його цілими годинами» [9, с. 7].

Спершу він вступив на юридичний факультет Харківського університету, а з другого курсу 1852 року перевівся на історико-філологічний. Там він знову почув мову свого дитинства, зокрема на лекціях відомого українського поета і професора, автора збірника «Південноруських народних пісень» Амвросія Метлинського. Їхні погляди щодо потреби самостійного розвитку української мови цілком збігалися [7, с. 18]. Вже викладачем Харківського університету 1862 року Потебня разом із кількома товаришами відбули в експедицію до Охтирського й Полтавського повітів, щоб зібрати фольклор. Вислідом цього 1863 року стала видана збірка українських пісень, слова і мелодії яких записав Потебня. Один з молодших членів Харківської «Громади» згадує про нього: «Теплий парень, спасибі йому, ніяк не переслухаєш його, як піде балакати, і до пісень аж труситься, бо певно зна в них силу» [9, с. 7-8]. Результатом діяльності Потебні у харківській «Громаді» став також український «Буквар», створений на питомій основі: системний і доступний з вимогою викладати винятково рідною мовою. Через заборону українських недільних шкіл 1862 року «Буквар» надруковано вже по смерті у журналі «Київська старовина» аж 1899 року.

Напередодні злочасного 1863 року Потебня висловився і про знаковий для українського культурно-політичного життя журнал «Основа». Як згадує пані Соханська, Потебня говорив їй, що *інколи скаженіє від нападів консервативного «Дня» на «Основу»*. Це було ще до Валуєвського указу. Пані Соханська пише, що Потебня вірив у майбутнє української мови і мав звичку говорити: «Розвиток українського письменства буде корисним для народу, дасть йому рідну шкільну грамоту і допоможе українцям, що мають поняття краси і правди, знайти добрі шляхи і до всеросійського або великоруського письменства... адже російський літературний язык ще довго пануватиме в науковому вжитку, може років сто, а що буде далі – не варт гадати» [9, с. 8].

Переломного 1863 року він поспішно, не добувши терміну закордонного наукового відрядження у Берліні і довідавшись про трагічну загибель трьох своїх братів, що брали активну

участь в антиурядовому політичному житті країни, зокрема у польському повстанні 1863 року, повертається додому через підавстрійський Львів. Тут австрійська поліція, трактуючи його «як російського агента», змушує негайно покинути Львів у ніч з 20 на 21 липня. Характерно, що саме 20 липня Валуєв підписав свій указ про те, «чтобы в печати дозволялись только такие произведения на этом языке, которые принадлежат к области изящной литературы; с пропуском же книг на малороссийском языке как духовного содержания, так и учебных вообще назначаемых для первоначального чтения народа, приостановиться» [3, с. 96].

Звісно, Потебня не міг читати текст указу, бо указ був таємний, але він міг здогадуватися про його суть. У Росії через пресу, зокрема у «Московских ведомостях» (М. Катков), на нього чекали звинувачення у «малорусском сепаратизме», а в Харкові «розмова» з університетським начальством. Як припустив Юрій Шевельов, «Такі речі, як правило, лишають травму. А вона спричинює зміну в поведінці. З видимих наслідків можна судити про глибину пережитого. Існує різкий контраст між молодим Потебнею до 1863 року і Потебнею в зрілому віці. Зміну слід покласти на рахунок пережитого в 1863-64 роках: **загин братів, безпосереднє зіткнення з поліцією двох держав, з авторитарним тиском**. Вгадуються також відлуння загальних подій: розгром польського повстання, а отже, й втрата щільно пов'язаного з ним сподівання на пробудження України, повсюдна перемога реакції. До кінця його днів над Потебнею витав дух розчарування й гіркоти. Втрачене в житті він намагався надолужити науковою працею» [9, с. 15].

Так жорстока реальність увірвалась у його наукове життя, вплинула на світогляд та манери поведінки. Після 1864 року і до смерті – його життєпис переважно зведено до реєстрації висхідної службової кар'єри та переліку численних наукових праць. Проте його сучасники згадують: «Зникла юнацька безтурботність і веселощі, відкритість і товарицькість. Він і далі ставився приязно й доброзичливо до студентів і колег, яких уважав порядними і чесними (**і ніколи не приховував зневаги до непорядних**). На великі свята в його домі відбувалися прийняття для знайомих і шанувальників. Але поза цим **він повністю віддавався розумовій праці**, будь то наукова розвідка чи універси-

тетські лекції, про які говорять, що вони полонили слухачів блиском викладу, чародійною грою думки. А коли кінчалося буяння творчої мислі перед замороженою аудиторією, мінявся Потебня і здавався «на вигляд сухий, холодний, а почасти і різкий», «суворий щодо моралі», мовчазний і наче неприступний; тримається осторонь, «строгий і суворий і ще й до того характер прямий і незалежний» [цит. за 9, с. 11].

8 жовтня 1863 року флігель-ад'ютант полковник Мезенцов пропонував із Києва III Відділові Канцелярії: «...надлежит иметь правительству ввиду отнюдь не дозволять преподавания на малорусском наречии..., объяснять по малорусски некоторые слова было бы крайне опасно» [3, с. 97]. Вже у липні 1864 року уряд Росії прийняв новий статут про початкову школу винятково з російською мовою навчання (підтверджено у новому статуті за 1874 рік). Попри те, українці не вгавали у своєму бажанні творити свою Україну, що виявилось у їхній діяльності у Південно-Західному відділі Імператорського Географічного Товариства як осередка українського науково-культурницького життя. Проте саме ця діяльність із доносу уродженця Полтавщини, високопосадовця в царині освіти, русофіла та українофоба, а також посередника у справі субсидій царського уряду для львівської москвофільської газети «Слово» М. Юзефовича спричинилася до Емського указу від 18 травня 1876 року, який до попередніх утисків долучав заборону сценічних вистав українською мовою та текстів до музичних нот, а також закривав газету – орган київських громадівців – «Київський телеграф» і припиняв діяльність Географічного Товариства. Ця суспільно-політична трагедія була інспірована передусім зсередини: «У Харкові сама українська інтелігенція власними коштами організує російський університет, російський жіночий інститут і російський театр. Через те цей найбільший у тих часах центр освіти на Україні, де майже чверть століття зосереджується український літературний рух, стає розсадником російської культури і одним із чинників денаціоналізації українців» [8, с. 137].

У цьому середовищі працював О. Потебня, де ще й на додачу наказано звернути особливу увагу на особовий склад викладачів у навчальних округах Харківщини, Київщини та Одещини з вимогою від керівників цих округів іменного списку викладачів з позначкою їхньої

надійності щодо українофільських тенденцій. Натомість ненадійних чи сумнівних слід було перевести до великоросійських губерній, а на їхнє місце скерувати росіян з Петербурзького, Казанського та Оренбурзького округів: «...перед нашими очима виринає яскрава картина всього того духового каліцтва української нації, каліцтва, викликаного натиском систематичної денационалізації, через що і такий геніальний мислитель, як Потебня не міг органічно підтримати природного розвитку українських національних сил – і всі свої твори і виклади складав чужою, російською мовою» [8, с. 92].

Маємо на меті простежити погляди Олександра Потебні у надскладних мовно-суспільних обставинах другої половини XIX століття щодо зв'язків між мовою та суспільством, які викладені у його наукових працях та листах, виявити специфіку їхньої кореляції та соціолінгвальну і соціолінгвістичну перспективу.

Мова. Народність. Націоналізм. Денационалізація

Свою українськість Потебня виписав в автобіографічному листі до Адольфа Патери у Празі 1886 року: «По происхождению с отцовской и материнской стороны я принадлежу к тому меньшинству Малороссийского козачества, которое в течение XVIII века получило права Российского дворянства»; «В раннем детстве подолгу живал на другом хуторе... в доме своей бабки по матери, где в то время говорили по Малороссийски». Про пізніші, студентські роки: «В Харькове, который был тогда городом более Малороссийским, чем теперь, я освежил впечатления своего детства». Почавши листа з наголосу на своєму українському корінні, Потебня закінчує його ще промовистіше: «Обстоятельствами моей жизни условлено то, что при научных моих занятиях исходною точкою моею, иногда заметною, иногда незаметною для других, бил Малорусский язык и Малорусская народная словесность. Если бы эта исходная точка и связанное с нею чувство не были мне даны и если бы я вырос вне связи с преданием, то, мне кажется, едва ли я стал бы заниматься наукою» [9, с. 6-7].

Водночас всі його філософські й наукові роботи **писані російською мовою**, крім поетичного перекладу українською мовою Гомерової «Одіссеї», який, звісно, не міг бути опублікований через відомі укази заборони мови. Якщо в батьківському домі мовою

щоденного вжитку була українська, то у його власному в Харкові вже стала російська. Він ніколи не цитував Тараса Шевченка, пропагуючи другорядних українськомовних авторів на зразок П. Гулака-Артемівського, Г. Квітки-Основ'яненка чи І. Манжури, хоч у молодості 1861 року організував вечір пам'яті Тараса Шевченка, щоб допомогти зібрати кошти для його родини... [7, с. 38]. Попри те, як слушно зауважує Юрій Шевельов, «Не було в ті часи послідовнішої й конкретнішої програми українського націоналізму, поминаючи поезію Шевченка...» [9, с. 9].

У чому ж все-таки теоретичний мовний націоналізм О. Потебні, попри його вимушену російськомовну практику?

Історичність і символічність. Серед учителів О. Потебні був російський лінгвіст Ф. Буслаєв, що у праці «Про викладання рідної мови» (1844 р.) висловив дуже близьку і суголосну зі світоглядом О. Потебні думку: «У мові відображено все життя народу. Мова, яку зараз використовуємо, – це плід тисячолітнього історичного руху і низки переворотів. Її неможливо інакше визначити, лише як генетичним шляхом. Звідси і потреба історичного дослідження» [цит. за 7, с. 32]. Мислитель взяв цю думку на озброєння, через що його магістерська дисертація присвячена глибині народних символів, сфокусованих у словесному знакові: «Про деякі символи у слов'янській народній поезії» (1860 р.). Цю тему історичного заглиблення у психотип народу через мову, зокрема слово як мистецтво, вчений продовжує у докторській дисертації «Про мітологічне значення деяких обрядів та повір'їв» (1866 р.), яку тоді захистити не вдалося. Проте Потебня, гідно перейшовши через невдачу, взявся до найскладнішого в мові і найхарактернішого у її самобутності – порівняльно-історичного синтаксису східнослов'янських мов. 1874 року він блискуче захистив докторську дисертацію зі скромною назвою «Із записок по руській (східнослов'янській) граматиці» у двох томах (т. III, 1899 р., т. IV, посмертно 1941 р.). Термін *русская*, під яким він має на увазі *українську* (за тодішнім звичаєм – *малоруську*) та *російську* (*русский*) учений уживає як вербальне відображення політичного поглинення України Росією і перетворення її у частину російських губерній із географічною назвою «Юго-Западная Россия». Цей політично зманіпульований і неадекватний *лінгвономен* відображає повноту втрати україн-

цями своєї ідентичності, зокрема, у науковій практиці. Колоніальне буття створило колоніальний термін, у якому зникли українці як окремий народ і окрема мова. Проте О. Потебня насичує свою працю українським ілюстративним матеріалом із народної творчості та історичних пам'яток, позначаючи його як *мр.* (себто *малоруське* у протиставленні до *общерусск., ст.-русск., др.-русск., русск.* [4, с. 31, 34, 38, 44]).

Цією працею філософ-граматист і поет мови продовжив ідеї ще одного свого вчителя І. Срезневського, який висловив їх 8 лютого 1849 року у промові «Думки про історію руської мови». Учений зауважив на проблемі **зовнішніх та внутрішніх чинників**, які впливають на мову та змінюють її. Зовнішні обставини – це «зв'язки народу економічні (промислові), розумові, політичні, релігійні, кровнородинні з іншими народами», а внутрішні – це чинні в мові суперечності, які проявляються у постійній «боротьбі, постійних поступках старовини новизні» [7, с. 84]. Саме ця боротьба внутрішніх протиставлень і зовнішнього впливу визначає розвиток мови. Минуле, історія мови цікавили вченого як засіб пояснення сучасного стану мови. Водночас мислитель наголосив на невід'ємному зв'язку між історією мовою та історією літератури народу і довів це своєю поліфонійною творчістю мовознавця-філософа і літературознавця-теоретика: «Історія літератури повинна все більше зближуватися з історією мови, без якої вона так само ненаукова, як фізіологія без хемії» [6, с. 38].

Чи не найбільшу шану українській мові як знаковій української традиції та окремішності О. Потебня віддав, досліджуючи мову фольклору – прямої і символічної мови нашої землі: «Малоруська народна пісня за списком XVI ст. Текст і примітки», 1877 р., «Пояснення малоруських і споріднених народних пісень», 1883 р.; «Огляд поетичних мотивів колядок і щедривок», 1884, 1885, 1886, 1887 років.

Окремішність і самостійність. О. Потебня здійснив фонетико-діалектологічну наукову аргументацію окремішності української мови у праці «Замітки про малоруське наріччя», 1870 р. Це перше наукове дослідження у сфері східнослов'янської **діалектології і формування її як окремої дисципліни**, де визначено межі визначальних діалектних звукових явищ, а також диференційні фонетичні ознаки української мови [7, с. 64]. Зокрема, Потебня наго-

лошує, що «різниця між «русскими говорами» така велика, що сповна зрозумілі один одному лише суміжні говори, і то через звичку» [Там само, с. 128]. На кардинальних звукових відмінностях між українською та російською мовами він вказав у праці «Про звукові особливості руських (русских) наріч. З додатком зразків маловідомих малоросійських (малорусских) говорів» [Там само, с. 65]. Ще повніше цю проблематику розкрив у посмертно опублікованій праці «Загальна літературна мова і місцеві говори (наріччя)», яку можна вважати найвищою апологією діалектам, що під тиском суспільних обставин приречені стати літературними мовами: «Хіба не на очах історії розходяться між собою «руські говори»? [5, с. 134].

Мовознавець, перебуваючи у безвихідній пастці неадекватного політичного лінгвомена *русский*, намагався розмежувати поняття «русского літературного язика и русского язика в смысле совокупности русских говоров» [5, с. 125], довести право самостійного існування «малоруського наріччя», яке він водночас називає «український говор», закликаючи: «...зрозумійте силу малоруського слова...» [Там само, с. 125, 129]. В основу окремішності і самостійності мови мовознавець кладе відстані між двома найближчими мовами, їхню рівність і право кожної мови-діалекту (з огляду на політичне сприйняття свого часу) на свою літературну мову.

На особливу увагу заслуговує соціолінгвальне зауваження мовознавця: потребу створити умови для подальшого розвитку «всіх руських говорів» (звісно, що йдеться лише про українську мову, бо в поняття *русских* мовознавець вкладав сприйняття двох мов: української і російської), серед яких їхнє літературне опрацювання [Там само, с. 131, 133], а також «нерозумність» упередженого сприйняття в імперському суспільстві того «наріччя», що має право на свою літературну мову. Як приклад, він наводить творчість Г. Квітки, що, пишучи «загальнолітературною мовою» (тобто російською), виявляє себе всього лиш як посередність, натомість його твори «рідним наріччям» можна вважати безсмертними [Там само, с. 137, 134]. Мислитель окреслює єдиний шлях утвердження мови-діалекту: крім практичного використання, уважне читання з виписками таких слів і зворотів, які в літературному «общеруському язика» не трапляються [Там само, с. 64].

Такий погляд в умовах панування політичної тези про українську мову з відомого указу, що «такого язика нет, не било і бити не может», засвідчував гідність і сміливість свідомого українця та поважного науковця.

Як аргумент щодо глибокої окремішності кожної мови, мислитель вдається до образного порівняння: мови – це не різні плаття, якими можна легко мінятися. Це глибоко інша система мислення зі своїм шляхом творення естетичних і моральних ідеалів [Там само, с. 84].

Свій – чужий. Свідомий – несвідомий. Зовнішню оцінку мови крізь призму **свій – чужий і свідомий – несвідомий** він найповніше дав у працях «Народні пісні Галицької та Угорської Руси, зібрані Я. Головацьким», 1878 р. (рецензія на збірник пісень Якова Головацького) та у посмертно надрукованій праці «Мова і народність», 1895 р., які Юрій Шевельов назвав двома точками «на довгому шляху, що його пройшов Потебня від молодечого захоплення українством до гіркої тверезості пізніх висловлювань» [9, с. 6]. Не менш цікаві міркування на цю тему він висловив у трьох листах до Івана Белікова та Олени Штейн у статті «Проблема денационалізації» та у фрагменті «Про націоналізм».

Найгостріший зв'язок між мовою та суспільством, космополітизмом та націоналізмом (загальнолюдським та народним – [5, с. 107]) мислитель відтворює на прикладі університетського життя як мікроклітиною суспільного організму. Зауважуючи на прірві між студентами-українцями та викладачами чужинцями-росіянами, Потебня всупереч відомим приписам Емського указу про пріоритет благонадійних викладачів-росіян в українських вишах, закликає студентів віднайти своє українське Я, а відтак і університет зробити українським [Там само, с. 55]. У зв'язку з цим він порушує мегаважливу проблему української «племінної окремішності», що зависла між власним недоусвідомленням і московською дистанційованістю: від свого берега відбилися – до чужого не пристали. Якщо батьки наші усвідомлювали себе мимоволі і могли ще zostаватися українцями, то ми можемо бути міцні лише «усвідомленням своєї окремішності» [Там само, с. 55, 63-64]. Як аргумент мислитель вдається до етнічної єдності всіх українських земель (разом з Галичиною, Волиню, Поділлям), що опинились у складі різних держав, і, як науковець, наголошує на тому, що саме етнографія «має

стати найпопулярнішою наукою» [Там само, с. 63].

У праці «Мова і народність» мислитель заглиблюється у відому хрестоматійну тезу про те, «що ідея людства втілюється в історії окремих народів», буття яких визначається мовою як потоком самобутньої думки, що через мову виносить на поверхню «всю глибину людського духу» [Там само, с. 83, 109, 113]. У перспективі кореляцію між загальнолюдським та народним мовознавцем бачить у зменшенні сили загальнолюдського у сенсі подібностей та збільшенні його у сенсі посилення взаємовпливів між окремими народами, а також у загостренні боротьби між відцентровими та доцентровими тенденціями. Народні, або національні ознаки сягають свого апотеозу чи навіть месіянства винятково внаслідок умов народного життя [Там само, с. 114, 100, 102]. Звісно, мислитель не називає ці умови життя суспільно-політичними, проте від цього не зникають його виразні соціолінгвальні акценти.

Винятково цікавими і повчальними є його спостереження щодо взаємин між рівноправними народами у контексті саркастично зауважених глобалізаційних процесів. За логікою космополіта, різниці межі двома сильними рівноправними народами мали б стиратися, проте, як демонструє досвід Європи, «внутрішнє спілкування народів набагато тісніше за міжнародне спілкування» [Там само, с. 94]. Себто кореляція внутрішньо-зовнішніх взаємин між народами має явну перевагу у внутрішньому тяжінні усередині того ж народу.

Наріжним каменем розвитку нації Потебня вважав **СВІДОМІСТЬ**, без якої не було б зв'язку між людьми (себто суспільства), ні руху вперед (прогрес, історія), «життя людини було б вічним повторенням тісного кола явищ, встановлених зовнішніми обставинами, тобто людина була б скотиною» [Там само, с. 58]. І ця свідомість, переходячи через посередність слова і мистецтва, вивершується національною мовою: **без знання мови всі українські бажання збудовані на піску** [Там само, с. 64]. Усвідомлення народної єдності через мову є «глибоко давнім» явищем і навіть неможливим для точного часу виникнення [Там само, с. 101]. Способом пробудження цієї свідомості мислитель вважав широку перекладацьку діяльність із іноземних мов на рідні: це «могутній засіб укріплення учнів у духові і переказах рідної мови і збудження самостійної творчості тією мовою» [Там само, с. 92].

Націоналізм і денационалізація. Розмірковуючи над поняттям націоналізму, Потебня неодноразово цитує знакові думки Л. Рюдигера про виняткову роль цієї політичної доктрини у зміні засад існування світу і трактування у цьому контексті мови. Позитив ідеї національності в тому, що вона ослабила аскетизм християнства, змінила погляди на династичні права, зруйнувала муніципальну і станову замкнутість, забезпечила перемогу демократії [Там само, с. 119, 103]. Шукаючи відповіді на запитання, що ж забезпечує єдність нації і що є її найпевнішою ознакою, Потебня формулює розлогу однозначну відповідь – мова: «...не тільки найкраща, але і найпевніша ознака, за якою ми пізнаємо народ, і разом з тим єдина, незамінна нічим і безсумнівна умова існування народу – це єдність мови» [Там само, с. 118]. На його думку, **ідея національності** – єдина, що здатна пробудити «любов до мистецтва, науки і розумні суспільні прагнення». В іншому випадкові, зокрема, університети як мікроорганізми і моделі суспільства, приречені на «тривале убозтво» [Там само, с. 56].

Окремим предметом аналізу вченого є **проблема денационалізації**, яку він розглядає у тісному зв'язку з суспільством і станом національного самоусвідомлення. Порівнюючи історичну долю «Южної Русі» з «горохом при дорозі», мовознавець серед «цілих юрб її відступників» виокремлює дві категорії: вільних і мимовільних (зрештою, у широкому сенсі вони всі мимовільні, крім самовдово-лених) і наголошує на негативній суспільній вмотивованості відступництва. Йдеться передусім про приклад суржикомовного (німецько-українського) жовніра, морально покаліченого австрійською службою, і, як наслідок, – відчуженого від рідної матері, хоч ще більшою мірою це стосується підросійської України, про що відверто автор, звісно, що писати не міг [Там само, с. 69]. У праці «Мова і народність» автор ніби побіжно зауважує, що люди зазвичай добровільно не зрікаються своєї мови, і то через «несвідомий страх перед спустошенням свідомості» [Там само, с. 98].

За мислителем, **денационалізація** – це перерваність традиції народу передусім через мову, а це, своєю чергою, ослабленість зв'язків між дорослим і юним поколінням. Інструментом знищення цього зв'язку і гармонійних взаємин між родиною та школою є характерний суспільний чинник – **чужомовна шко-**

ла, яку Потебня називає «виховним сурогатом родини» [Там само, с. 97, 89]. Так формується розумова підлеглість, що на місці витіснених форм неминуче призводить до «мерзоти за-пустиння». Водночас поневолений народ разом із поневоленою мовою тим швидше вносить у мову окупації розклад, що численнішим і сильнішим він є. І, звісно, навпаки [Там само, с. 97]. У листі до Олени Штейн він розширює цей аналіз із взаємин між поколіннями до зв'язків між суспільними станами і наголошує на суспільній приреченості і поневоленого, і поневолювача водночас: «Країни, де порушено зв'язок єдності між станами розірваний, самі приречені на загибель і принесуть загибель іншим. Це велике море горя» [Там само, с. 140].

Мислитель вважає денационалізацію не лише моральною хворобою (себто спідленням) з ослабленою енергією думки та втратою зв'язків поколінь і станів, але й причиною «економічної і розумової залежності» та джерелом страждань [Там само, с. 73]. Будучи високим ідеалістом за своїм світосприйняттям, Потебня завше занурювався у глибину мовно-суспільних явищ, які можна також назвати етносоціологічними явищами (йдеться про процеси мовної та культурної асиміляції і формування так званої маргінальної людини, що стоїть на межі двох світів у сенсі інтерференції та збіднення різних картин світу і спустошення психічного та етнокультурного досвіду людини) [1, с. 37-38].

Серед денационалізаційних процесів його викриття мотивів людської поведінки щодо сприйняття іноземних мов. Він категорично не поділяв суспільної тенденції навчати кількох іноземних мов у ранньому віці («...чи не дурнем є той, хто, бажаючи з дитини зробити віртуоза, буде одночасно вчити її грати на 5-ьох інструментах?» [5, с. 139]), з огляду передусім «на ницість мотивів». Ця «ницість мотивів» полягала у тому, що «росіяни дивляться на знання іноземних мов як на засіб відрізнятись від чорного люду і як на засіб взаємин із іноземцями», що не має нічого спільного з опануванням потоку мислення чужою мовою. Так через «душевне холопство батьків» творяться діти-«напів ідіоти». Водночас мовознавець негативно трактує поширення двомовності на всі стани суспільства [Там само, с. 93].

До винятково важливих позамовних чинників існування кожного народу та його мови

автор долучає інші народи і мови та їхнє обов'язкове рівноправне існування: «Для існування людини потрібні інші люди; для народності – інші народності. Послідовний націоналізм – це інтернаціоналізм» [...] «...послідовний націоналізм не хоче влади, підтримуваної насильством» [Там само, с. 70].

Післяслово: *contra spem speo*

Зосталися спогади Д. Овсянико-Куликовського з останніх років життя О. Потебні. Розмова сповнена гіркою правди, пекучою критики і національного болю... про національну недієздатність українців. Мислитель уважав, що українці не скористалися шансом історії наприкінці XVIII до половини XIX століття, як це зробили чехи, словаки, серби, що зуміли протистояти тисковим поніменням: «Проте українське суспільство виявилось не на висоті національного завдання, – і ось тепер справа дійшла до того, що саме подальше існування української національності опинилося під знаком запитання...» [Там само, с. 146]. На контраргумент Д. Овсянико-Куликовського про непоборну живучість нашої мови, літератури і культури – і, врешті, самого Шевченка як найяскравішого доказу цього Олександр Потебня відповів з гиркотою сарказму та нотками національного жалю: «Шевченко! Життєвість нації! Етнографічний матеріал, а не нація!» [Там само, с. 146].

Цієї осені минуло **190 років** від дня уродин філософа і поета **МОВИ**. Його слова хай стануть за привід до поважної наукової та політичної аналітики, за одвічне застереження правдолюбця і за керівництво до дії. Його сучасниця О. Єфименко у «Листі з хутора» 1918 року наводить іншу знаменну відповідь Потебні на запитання, чи можна вважати українську мову й український народ окремими: «**Вістимо, коли самі українці того забажають**» [8, с. 116]. Ось вона, сила українського волюнтаризму: *volo, ergo sum* («я хочу, отже, існую»). Сильні і геніальні не просто живуть своє життя – вони живуть усе життя своєї нації та мови. Тільки наша свідомість і наші дії сьогодні можуть підтвердити чи спростувати їхні вчорашні роздуми і генерувати одвічну колоніальну хворобу чи вирватися з її лещат. Зрозуміймо, ми невіддільно разом: минулі, теперішні і майбутні.

Духа не угашаймо!

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Лизанчук В. Навічно кайдани кували: факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1995. 412 с.
2. Кісь Р.О. Потебня і проблематика мовного релятивізму. *Львівська Потебніана: мат. наукових читань, присвячених 160-річчю з дня народження Олександра Потебні*. Львів: «Світ», 1997. С. 30-53.
3. Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні (зовнішня історія української мови). Київ: «К.І.С.», 2004. 168 с.
4. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Москва, 1968. Т. III.
5. Потебня О. Мова. Національність. Денаціоналізація: статті і фрагменти; упорядк. і вст. ст. Ю. Шевельова. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1992. 155 с.
6. Потебня О. Думка і мова (фрагменти). Антологія світової літературно-критичної думки XX ст.; за ред. М. Зубрицької. Львів: Літопис, 1996. С. 25-39.
7. Франчук В.Ю. А.А. Потебня. М.: Просвещение, 1986. 141 с.
8. Чехович К. Олександр Потебня – український мислитель-лінгвіст. Варшава, 1931. 175 с.
9. Шевельов Ю. Олександр Потебня і українське питання. Спроба реконструкції цілісного образу науковця. URL: <http://www.scribd.com/doc/31482276>. Дата звернення: 07.11.2015.
10. Слово Просвіти. Ч. 46, 19-25 листопада 2015, с. 10; Ч. 47, 26-2 грудня 2015, с. 10-11.

REFERENCES

1. Lyzanchuk, V. (1995). Navichno kaidany kuvaly: fakty, dokumenty, komentari pro russyfikatsiiu v Ukraini [Forever shackles were forged: factual, document, comments of Russification in Ukraine]. Lviv. 412 p. [In Ukrainian].
2. Kis, R. (1997). O. Potebnya i problematyka movnoho relyatyvizmu. Lvivska Potebniana: mat. nauk. chytan', prysviachenykh 160-richchiu z dnya narodzhennya Oleksandra Potebni [O. Potebnya and the problem of linguistic relativism]. Lviv: Svit. P. 30-53 [In Ukrainian].
3. Kubaychuk, V. (2004). Khronolohiya movnykh podiy v Ukrayini (zovnishnya istoriya ukrayins'koyi movy) [Chronology of linguistic events in Ukraine (External history of the Ukrainian language)]. Kyiv: K.I.S. 168 p. [In Ukrainian].
4. Potebnya, A.A. (1968). Iz zapisok po russkoi hrammatike [From notes in Russian grammar]. Moscow. Volume III [In Russian].
5. Potebnya, O. (1992). Mova. Natsional'nist. Denatsionalizatsiya: statyi i frahmenty (Yu. Shevelov, ed., intro.) [Language. Nationality. Denationalization: articles and fragments; Edited and introductory article by Yu. Shevelov]. New York. 155 p. [In Ukrainian].
6. Potebnya, O. (1996). Dumka i mova (frahmenty). Antolohiya svitovoyi literaturno-krytychnoyi dumky XX st.; za red. M. Zubrytskoyi [Thought and speech (fragments). Anthology of World Literary-Critical Thought of the 20th Century. M. Zubrytska (Ed.),]. Lviv: Litopys. P. 25-39 [In Ukrainian].
7. Franchuk, V. (1986). A.A. Potebnya [A.A. Potebnya]. Moscow. 141 p. [In Russian].

8. Chekhovych, K. (1931). Oleksander Potebnya – ukrayins'kyi myslytel'-linhivist [*Oleksandr Potebnya – Ukrainian thinker and linguist*]. Warsaw. 175 p. [In Polish].

9. Shevelyov, Yu. (2015). Oleksandr Potebnya ta ukrayins'ke pytannia. Sproba rekonstruktsiyi tsilisnogo obrazu naukovtsya [*Oleksandr Potebnya and the ukrainian question. Attempt at reconstruction image of a scientist*]. Access mode: <http://www.scribd.com/doc/31482276> [In Ukrainian].

10. Slovo Prosvity [*The Word of Prosvita*] (2015). Part 46, 19-25, november; Part 47, 26 november – 2 december [In Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

ФАРІОН Ірина Дмитрівна.

Олександр Потебня у контекстах українськості та соціолінгвістики.

Стаття присвячена висвітленню вершинних тематизмів і найяскравіших узагальнень видатного філософа мови та гідного носія української ідентичності другої половини XIX століття Олександра Потебні, який, будучи в душі і світобаченні українцем, «не міг органічно підтримати природного розвитку українських сил – і всі свої твори і виклади складав чужою, російською мовою», крім поетичного перекладу рідною мовою Гомерової «Одіссеї». В дослідженні аргументовано, що мова, національність, націоналізм, денационалізація є визначальними тематизмами у розумінні професором Потебнею суспільно-мовної дійсності тогочасної української нації, адже саме «в мові відображено все життя народу», вона становить «плід тисячолітнього історичного поступу і низки переворотів». Отож цей натхненний мудролюб постає неповторним теоретиком українського мовного націоналізму, попри його вимушене російськомовне практикування упродовж десятиріч. Засадничі постулати цього повносилого націоналізму такі: 1) історичність і символічність рідної мови, єдність зовнішніх і внутрішніх чинників її розвитку; 2) окремішність і самостійність української мови від інших мов, насамперед російської; 3) функціонування мовно-мовленевої стихії у її зовнішньому оприявленні через дихотомійний формат «свій – чужий», «свідомий – несвідомий», де свідомість народного загалу «вивершується національною мовою», тому «без знання мови всі українські бажання збудовані на піску»; 4) ідея національності, що закорінена в українській ментальності й атрибутивно наявна в мові як «найпевніший ознаці, за якою ми пізнаємо народ, і разом з тим єдина, незамінна нічим і безсумнівна умова його існування»; 5) пекельна проблема денационалізації світу українства, що характеризує, на переконання мислителя, і дефекти національного самоусвідомлення, і наявність «цілих юрб відступників» та «чужорідної школи», і «несвідомий страх перед спустошенням свідомости» та пристосуванство, і «збіднення різних картин світу та руйнація психічного й етнокультурного досвіду», і «нищівні мотиви» та «душевне холопство батьків», які творять дітей «напів ідіотів», і врешті-решт націєтворча нездатність українців. «І ось тепер, – висновує цей яскравий філософ і поет м о в и, – справа дійшла до того, що саме існування української національності опинилося під знаком запитання...».

Ключові слова: українська нація, мова, словесність, соціолінгвістика, фольклор, розумова праця, денационалізація українців, духовне каліцтво, рідна мова, спілкування, народний говір (діалект, наріччя), лінгвономен, діалектологія, свідомість, національна мова, ідея національності, двомовність.

ABSTRACT

Iryna FARION.

Oleksandr Potebnia in the Contexts of Ukrainianness and Sociolinguistics.

The article is dedicated to illuminating the key themes and most compelling generalizations of the outstanding philosopher of language and dignified bearer of Ukrainian identity of the second half of the 19th century, Oleksandr Potebnia, who, being Ukrainian in spirit and worldview, «could not organically support the natural development of Ukrainian forces – and composed all his works and lectures in a foreign, Russian language.» with the exception of a poetic translation into his native tongue of Homer's *Odyssey*. The study argues that language, nationality, nationalism, and denationalization are the defining themes in Professor Potebnia's understanding of the sociolinguistic reality of the Ukrainian nation of his time, since it is precisely «in language that the entire life of a people is reflected» – language constitutes «the fruit of a thousand years of historical progress and a series of upheavals.» Thus, this inspired lover of wisdom emerges as a singular theorist of Ukrainian linguistic nationalism, despite his decades-long forced practice of writing in Russian. The fundamental postulates of this vigorous nationalism are as follows: 1) the historicity and symbolic nature of the native language, and the unity of its external and internal factors of development; 2) the distinctiveness and independence of the Ukrainian language from other languages, primarily Russian; 3) the functioning of the linguistic sphere in its outward manifestation through the dichotomous framework of «one's own – foreign.» «conscious – unconscious.» where the consciousness of the general population «is crowned by the national language.» and therefore «without knowledge of the language, all Ukrainian aspirations are built on sand»; 4) the idea of nationhood, rooted in Ukrainian mentality and attributively present in language as «the surest sign by which we recognize a people, and at the same time the sole, irreplaceable, and indisputable condition of its existence»; 5) the dire problem of the denationalization of the Ukrainian world, which, in the thinker's view, encompasses the defects of national self-awareness, the presence of «entire crowds of apostates» and a «foreign-born school», an «unconscious fear of the hollowing out of consciousness» and opportunism, «the impoverishment of diverse worldviews and the destruction of psychological and ethnocultural experience.» the «baseness of motives» and the «spiritual serfdom of fathers» who raise children who are «semi-idiots.» and ultimately, the Ukrainians' incapacity for nation-building. «And now,» this brilliant philosopher and poet of *language* concludes, «things have come to the point where the very existence of Ukrainian nationhood has been placed under a question mark...»

Keywords: *Ukrainian nation, language, literature, sociolinguistics, folklore, intellectual labor, denationalization of Ukrainians, spiritual mutilation, native language, communication, folk dialect (dialect, vernacular), linguonym, dialectology, consciousness, national language, idea of nationhood, bilingualism.*

Реценденти:

**д. психол. н., проф. Сергій БОЛТІВЕЦЬ,
д. психол. н., проф. Анатолій В. ФУРМАН.**

Надійшла до редакції 02.09.2025.

Підписана до друку 22.12.2025.

Дата публікації 30.03.2026.

Бібліографічний опис для цитування:

Фаріон І.Д. Олександр Потебня у контекстах українськості та соціолінгвістики.

Психологія і суспільство. 2026. № 1. С. 21-29. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2026.01.021>